INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №5 (2026). MAY
innovativepublication.uz

# KO'P TILLI BOLALARDA NUTQ RIVOJLANISHIDA TIL MUHITINING O'RNI

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti*
*Pedagogika fakulteti maxsus pedogogika*
*logopediya yo'nalishi1-kurs talabalari*
***Murodova Gulsanam***
***Urishboyeva Mohinur***

**Annotatsiya**

Ushbu tezisda ko'p tilli bolalarda nutq rivojlanishiga til muhitining ta'sirini psixolingvistik va pedagogik yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Maqsad muhit parametrlari, kirish miqdori va sifatining fonologik, leksik va grammatik o'sishga ta'sir mexanizmlarini aniqlashdir. Metodologiya kuzatuv, nutq namunalarini tahlil qilish va diagnostik baholashga tayangan. Ilmiy yangilik til muhitini tizimli ko'rsatkichlar bilan o'lchash va pedagogik tavsiyalarni asoslashdan iborat.

**Аннотация**

В данной диссертации анализируется влияние языковой среды на развитие речи у многоязычных детей на основе психолингвистического и педагогического подходов. Цель – выявление механизмов влияния параметров среды, количества и качества языкового воздействия на фонологическое, лексическое и грамматическое развитие. Методология основана на наблюдении, анализе образцов речи и диагностической оценке. Научная новизна заключается в измерении языковой среды с помощью систематических показателей и обосновании педагогических рекомендаций.

**Abstract**

This thesis analyzes the influence of the language environment on the development of speech in multilingual children based on psycholinguistic and pedagogical approaches. The goal is to identify the mechanisms of influence of environmental parameters, quantity and quality of input on phonological, lexical and grammatical growth. The methodology is based on observation, analysis of speech samples and diagnostic assessment. The scientific novelty is to measure the language environment with systematic indicators and substantiate pedagogical recommendations.

**Kalit so’zlar:**ko'p tillilik; til muhiti; nutq rivojlanishi; kirish sifati; leksik o'sish; grammatik rivojlanish;
**Ключевые слова:** многоязычие; языковая среда; речевое развитие; качество входа; лексический рост; грамматическое развитие;
**Keywords:**multilingualism; language environment; speech development; input quality; vocabulary growth; grammatical development;

Ko'p tilli bolalarda nutq rivojlanishi muammosi zamonaviy ta'lim amaliyoti va oilaviy kommunikatsiya sharoitlarida tobora dolzarb bo'lib bormoqda, chunki migratsiya, aralash nikohlar, shahar makonida turli tillarning hamkorligi hamda erta yoshdan media-resurslar orqali chet tiliga duch kelish ko'lami ortmoqda. 13.00.03 ixtisosligi doirasida nutq rivojlanishidagi individual farqlarni izohlashda til muhitining o'rni muhim metodologik tayanch sifatida ko'riladi: bola qanday tillarni eshitadi, bu tillar qanday vaziyatlarda qo'llanadi, nutqiy muloqot qanchalik maqsadli va hissiy jihatdan qo'llab-quvvatlovchi tarzda qurilgan, kattalar bolaga qanday javob qaytaradi va bolaga nutqiy tashabbus ko'rsatish imkoniyati qay darajada beriladi. Tezisning maqsadi ko'p tilli bolalarning fonologik, leksik va grammatik rivojlanishiga til muhitining miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari orqali ta'sir etish mexanizmlarini asoslash, shuningdek, oilaviy va maktabgacha ta'lim muassasalarida til muhitini pedagogik jihatdan optimallashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan xulosalar ishlab chiqishdir.

Til muhitini tushuntirishda ikki yo'nalish ayniqsa samarali: birinchisi, kirish miqdori va taqsimoti, ya'ni bola har bir tilda qancha vaqt va qanday barqaror vaziyatlarda muloqot qiladi; ikkinchisi, kirish sifati, ya'ni nutqning boyligi, interaktivligi, semantik aniqligi, dialogik tuzilishi, tuzatishning nozikligi va bolani qo'llab-quvvatlovchi strategiyalar. Xalqaro psixolingvistika kirishning oddiy ko'pligi yetarli emasligini, ayniqsa erta yoshda bola uchun muhim bo'lgan omil jonli muloqotning interaktivligi ekanini ko'rsatadi [5]. Shuningdek, ko'p tilli sharoitda har bir tildagi ta'sir doirasi alohida hisoblanishi lozim: bola bir tilda oilaviy ehtiyojlarni qondirsa, boshqa tilda ta'lim yoki o'yin muhiti ehtiyojlarini qondirishi mumkin, bu esa lug'atning mavzuviy tarkibi va grammatik konstruktsiyalar repertuariga bevosita ta'sir qiladi. Shu bois ko'p tilli bolani faqat bitta til me'yorlari bilan baholash metodik xatolarga olib kelishi mumkin; baholashda har bir til bo'yicha o'z normativ yo'nalishi va bolaning umumiy kommunikativ funksionalligi uyg'un ko'rib chiqilishi kerak [2].

Fonologik rivojlanish nuqtayi nazaridan til muhitining o'rni shundaki, har bir tilning fonemik tizimi va prosodik xususiyatlari (urg'u, intonatsiya, bo'g'in tuzilishi) bolaning eshituv differensiasiyasi va artikulyatsion ko'nikmalarini shakllantiradi. Ko'p tilli

muhitda bola parallel ravishda bir nechta fonologik kontrastlarga duch keladi; bu holat ba'zan tovushlarni farqlashni tezlashtirishi, ba'zan esa yaqin kontrastlar bo'yicha vaqtinchalik aralashuvlarni keltirib chiqarishi mumkin. Bunday aralashuv ko'pincha patologiya emas, balki tizimlararo moslashuv natijasidir. Biroq muhitning sifati pasayganda, masalan, kattalar nutqi fonetik jihatdan barqaror bo'lmaganda yoki bolaga yetarli tinglash va takrorlash imkoniyati berilmaganda, fonologik aniqlikning shakllanishi sekinlashadi. Shu sababli maktabgacha yoshda fonologik eshituvni rivojlantiruvchi o'yinlar, she'r va qo'shiqlar, dialogik mashg'ulotlar ayniqsa samarali bo'ladi, chunki ular kirishning prosodik boyligini oshiradi va artikulyatsion repertuarni mustahkamlaydi [7].

Leksik rivojlanishda til muhitining miqdoriy ko'rsatkichi bevosita seziladi, ammo bu jarayonni to'g'ri talqin qilish zarur. Ko'p tilli bola har bir tilda alohida lug'at hajmi bo'yicha tengdoshlardan ortda ko'rinishi mumkin, biroq umumiy konseptual lug'at, ya'ni ikkala tilda biladigan tushunchalar yig'indisi ko'pincha me'yoriy darajaga yaqin bo'ladi. Demak, baholashda faqat bitta tildagi so'zlar sonini emas, balki ma'no maydonlari, mavzuviy qamrov va nutqiy ehtiyojlarni qondirish darajasini ham inobatga olish lozim [5]. Muhit sifati esa lug'atning chuqurligini belgilaydi: so'zning semantik tarmog'i, sinonimiya va antonimiya munosabatlari, kontekstga mos qo'llash, ko'chma ma'nolarni anglash kabi ko'rsatkichlar asosan kattalar bilan muloqotning mazmuniy boyligi orqali rivojlanadi. Oila a'zolarining bir xil mavzularni turli tillarda muhokama qilishi, rasmli kitob o'qish, savol-javobli suhbatlar, voqeani qayta hikoya qilish amaliyotlari lug'atning faollashuvini kuchaytiradi. Aksincha, til muhitida buyruq va qisqa replikalar ustun bo'lsa, bola ko'proq situativ lug'at bilan cheklanib qolishi ehtimoli ortadi.

Grammatik rivojlanishda til muhitining o'rni yanada murakkabroq ko'rinish oladi, chunki grammatik tizimlar o'rtasida umumiylik ham, farqlilik ham mavjud va bola ana shu naqshlarni muloqot jarayonida sezmasdan umumlashtiradi. Ko'p tilli bola uchun grammatik konstruktsiyalarni o'zlashtirishda muhim mexanizm takroriy namunalar asosida ehtimollik naqshlarini ajratib olishdir; bu esa kirishning barqarorligi va xilma-xilligi bilan ta'minlanadi [6]. Agar muhitda bir tilning grammatikasi doimiy ravishda soddalashtirilsa yoki aralash sintaktik tuzilmalar ko'p qo'llansa, bola vaqtinchalik gibrid konstruktsiyalarni ishlab chiqishi mumkin. Biroq kod-almashishning o'zi ijtimoiy-pragmatik jihatdan me'yoriy hodisa bo'lib, ko'pincha bola kommunikativ strategiyalarni egallayotganini bildiradi; muammo kod-almashish emas, balki har bir til bo'yicha barqaror model va funksional domenlar yetishmasligidir [4]. Shuning uchun pedagogik amaliyotda tillarni vaziyatlar bo'yicha ajratish, masalan, uyda bir til,

bog'chada boshqa til tamoyili qat'iy qoida sifatida emas, balki oilaning real resurslariga moslashgan holda, barqaror kommunikativ odatlar yaratish tamoyili sifatida ko'rilishi kerak.

Til muhitini baholash va boshqarishda O'zbekiston sharoitida muhim jihatlardan biri ijtimoiy til landshafti va ta'lim muassasasining til siyosati bilan bog'liq. Maktabgacha ta'limda davlat tili va boshqa tillar o'rtasidagi muvozanat bolalarning maktabga tayyorgarligiga ta'sir qiladi, biroq bu jarayonda ona tilidagi tayanch kompetensiyalarni qadrsizlantirish pedagogik xatodir. Mahalliy tadqiqotlar nutq o'sishida oila nutq madaniyati, badiiy matn bilan ishlash, hikoyalash ko'nikmalarini shakllantirish va logopedik profilaktikaning ahamiyatini ta'kidlaydi [1]. Shu bilan birga, rus psixolingvistik maktabi nutq faoliyati nazariyasi va til shaxsining shakllanishi orqali muhitning ijtimoiy-tarixiy omillarga bog'liqligini yoritadi, ya'ni bola nutqi faqat til tizimi emas, balki faoliyat, motiv va muloqot ehtiyojlari birligida rivojlanadi [2]. Xalqaro tadqiqotlar esa erta yoshda ikki tillilikning kognitiv va kommunikativ moslashuvchanlik bilan uyg'unligini ko'rsatib, muhitni qo'llab-quvvatlovchi tashkil etish sharoitida salbiy oqibatlar majburiy emasligini asoslaydi [5; 6]. Demak, ilmiy va amaliy vazifa muhit omillarini aniq ko'rsatkichlarga ajratib, pedagog va ota-onaga tushunarli monitoring tizimini taklif etishdan iborat.

Metodologik jihatdan ushbu mavzuni tadqiq etishda uchta manbadan keladigan ma'lumotlar uyg'unligi zarur: tabiiy kuzatuv (uy va bog'cha sharoitida muloqot epizodlarini qayd etish), nutq namunalarini lingvistik tahlil (fonologik xatolar tipi, morfologik ko'rsatkichlar, gap uzunligi va murakkabligi), hamda diagnostik baholash (lug'atning receptiv va produktiv ko'rsatkichlari, hikoyalash, fonematik eshituv). Bunda har bir til bo'yicha alohida va umumiy kommunikativ funksionallik bo'yicha integrativ mezonlar ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq. Ayniqsa muhim amaliy natija sifatida til muhitining indikatorlari taklif etiladi: birinchi indikator interaktiv kirish ulushi, ya'ni bola bilan yuzma-yuz dialoglar soni va davomiyligi; ikkinchisi, leksik xilma-xillik, ya'ni mavzu va janrlar bo'yicha nutqning boyligi; uchinchisi, tuzatish strategiyalari, ya'ni kattalarning xatoni bevosita tanbeh bilan emas, balki qayta ifodalash va kengaytirish orqali to'g'rilashi; to'rtinchisi, har bir tilning funksional domenlari barqarorligi. Ushbu indikatorlar pedagogik aralashuvni aniq yo'naltiradi: masalan, interaktiv kirish past bo'lsa, kundalik rejimga maxsus suhbat daqiqalari kiritiladi; leksik xilma-xillik past bo'lsa, rasmli kitoblar va rolli o'yinlar kengaytiriladi; domenlar beqaror bo'lsa, oila a'zolari til rollarini kelishib oladi.

**Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati**

1. Qodirova F.R. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish metodikasi.

Toshkent, O'qituvchi, 2016. 240 b.
2. Leontyev A.A. Osnovy psikholingvistiki. Moskva, Smysl, 2003. 287 s.
3. Vygotskiy L.S. Myshleniye i rech. Moskva, Labirint, 1999. 352 s.
4. Grosjean F. Bilingual: Life and Reality. Cambridge, MA, Harvard University Press, 2010. 276 p.
5. Hoff E. Language Development. 5th ed. Boston, Cengage Learning, 2014. 480 p.
6. Paradis J., Genesee F., Crago M.B. Dual Language Development and Disorders: A Handbook on Bilingualism and Second Language Learning. 2nd ed. Baltimore, MD, Paul H. Brookes Publishing, 2011. 416 p.
7. Gvozdev A.N. Voprosy izucheniya detskoy rechi. Moskva, APN RSFSR, 1961. 472 s.